

PENGARUH AMALAN BERTAQLID KEPADA MAZHAB SYAFIE DI KALANGAN ORANG MELAYU DI MALAYSIA

Mahyuddin Abu Bakar

Abstrak

Artikel ini dihasilkan bertujuan mengenalpasti faktor-faktor yang mempengaruhi masyarakat Melayu Islam terhadap amalan taklid mazhab Syafie khususnya dalam ibadah. Pengaruh mazhab Syafie dalam ibadah masyarakat Melayu Islam di Malaysia sudah berlaku sekian lama dan bergerak selari dengan perkembangan Islam di negara ini. Rujukan daripada bahan-bahan sejarah dan sumber-sumber utama kitab-kitab muktabar dijadikan asas kepada penulisan artikel ini. Kajian mendapati amalan taklid berlaku kerana beberapa faktor seperti peranan para ulama', penguatkuasaan undang-undang, peranan ilmuan agama dan pendakwah serta sistem masyarakat yang kuat berpegang dengan tradisi masyarakat terdahulu. Pengaruh aliran mazhab ini telah membentuk budaya bertaqlid kerana dibolehkan oleh agama memandangkan ijthad hanya boleh dilakukan oleh individu-individu yang memenuhi syarat-syarat untuk berbuat demikian. Sungguhpun demikian terdapat segelintir pihak-pihak yang tidak begitu senang dengan keadaan ini kerana bagi mereka budaya bertaqlid kepada sesuatu mazhab boleh mengongkong umat Islam malah menyempitkan umat Islam dan boleh menimbulkan budaya taqlid buta dalam masyarakat Islam. Sebaliknya, pengaruh bertaqlid mazhab Syafie sebenarnya telah berjaya mewujudkan keseragaman dalam amalan agama di Malaysia. Keharmonian dalam bertaqlid sebenarnya dapat dilihat kerana pandangan daripada mazhab-mazhab lain turut diterima pakai dalam keadaan-keadaan tertentu dengan berpandukan pandangan daripada institusi-institusi agama yang bertanggungjawab dalam urusan keagamaan walaupun aliran mazhab Syafie telah diangkat menjadi mazhab rujukan utama dalam sebarang permasalahan yang timbul khususnya berkaitan hukum ibadat. Diharapkan kajian ini akan dapat memberi gambaran yang sebenar tentang senario amalan bertaklid kepada mazhab Syafie di Malaysia.

Key words : Dakwah, Pengajian Islam, Budaya Taqlid, Mazhab Syafie

berijtihad bagi menjamin kemaslahatan serta kemudahan kepada mereka untuk melaksanakan sesuatu kewajipan yang ditaklifkan kepada mereka (Mahmood Zuhdi, 1998).

Amalan bertaqlid dalam perkara-perkara yang berkaitan dengan agama, umpamanya persoalan ibadah telah wujud sekian lama di dalam masyarakat Melayu malah tidak keterlaluan jika dikatakan berkembang menjadi budaya di kalangan umat Islam. Fenomena taqlid yang wujud di dalam masyarakat Melayu tradisional dan pra-merdeka bermula dari abad ke 13 hinggalah abad ke 20 Masihi (Roff, 1962).

Oleh kerana kedatangan Islam ke Nusantara dan Semenanjung Tanah Melayu khususnya didokong oleh ulama'-ulama' mazhab Syafie maka segala pengajaran yang telah dibawa dan dikembangkan oleh mereka berteraskan mazhab tersebut. Kesannya, masyarakat Malaysia secara umumnya yang menerima Islam telah dipengaruhi oleh mazhab Syafie yang dipegang oleh para pendakwah itu sendiri (Mackeen, 1969).

Menurut Abdul Halim al-Muhammady (1982) aliran mazhab ini seterusnya dikembangkan oleh guru-guru agama di pondok-pondok yang banyak menekankan fatwa-fatwa serta pengajaran daripada mazhab tersebut¹. Situasi ini berjaya mempengaruhi kerajaan dan rakyat di Tanah Melayu untuk lebih kuat berpegang dengan mazhab tersebut (Cortesao, 1944; Mahayuddin Haji Yahaya, 1998; Abdullah Ishak, 1995).

Kewujudan amalan bertaqlid dalam perkara-perkara ibadah di kalangan umat Islam di Malaysia ini merupakan satu tradisi turun-temurun di dalam masyarakat Melayu yang beragama Islam. Sungguhpun begitu jika budaya taqlid ini terus dipraktikkan dalam perkara selain daripada ibadah mungkin akan menjadi salah satu faktor yang boleh menyumbang kepada kelemahan masyarakat tersebut. Malah tidak mustahil ianya akan menyebabkan masyarakat Melayu Islam ketinggalan dalam segenap segi kehidupan jika berbanding masyarakat-masyarakat lain (Adnan Haji Awang, 1985; Shamsul Amri Baharuddin, 1983).

Dilihat dari sudut kemunculannya, para pengkaji sejarah berpendapat budaya taqlid ini telah berkembang luas dan menjadi ikutan masyarakat Melayu dan masyarakat sebelum merdeka bermula sekitar abad ke 13 sehinggalah abad ke 20 masihi. Fenomena ini telah menimbulkan reaksi yang tidak menyenangkan khususnya di kalangan Kaum Muda² (Hassan Salleh, 1982 dalam Prakata, Abdul Halim el-Muhammady, 1982) Oleh itu golongan ini telah menjadi kumpulan yang agak terkehadapan dalam mengkritik amalan tersebut

Menurut Rahimin (1994) lagi, dengan itu lahirah kitab-kitab yang popular di kalangan para ulama' ketika itu serta menjadi rujukan asas dalam pengajian ilmu seperti yang berbentuk kitab syarah dan hasyiah hasil-hasil karya seperti Ibn Hajar al-Haitami, al-Ramli, Zakaria al-Ansari dan Khatib al-Syirbini. Penggunaan kitab-kitab ini adalah salah satu daripada kesan perkembangan aliran mazhab Syafie yang tidak terhenti setakat kegiatan mubaligh, malah tradisi pengajaran dan pembelajaran yang berterusan ke dalam sistem pengajian tradisional di Tanah Melayu ketika itu atau lebih popular dengan sistem pondok telah sedikit sebanyak turut menyumbang ke arah perkembangan aliran mazhab tersebut .

Pusat-pusat pengajian ini tidak ketinggalan dalam memberi sumbangan kepada perkembangan mazhab Syafie di Tanah Melayu. Ini dapat di lihat melalui penggunaan kitab-kitab oleh guru-guru khususnya dalam masalah-masalah yang berkait rapat dengan persoalan hukum fikah. Kandungan kitab-kitab tersebut memberi penekanan kepada fatwa-fatwa daripada mazhab tersebut (Abdullah Ishak, 1990).

Suatu perkara yang tidak dapat dinafikan bahawa adalah berkemungkinan berlakunya penambahan atau pengurangan idea-idea oleh pengarang kitab-kitab asal jika guru-guru yang mengajar hanya berpandukan kepada kitab-kitab syarah dan hasyiah sahaja. Ini kerana rujukan utama atau kitab asal tidak menjadi satu perkara yang penting bagi sebahagian guru-guru dalam pengajaran asalkan sifat taqlid kepada mazhab tertentu masih wujud dan mereka masih berada dalam lingkungan mazhab yang diikuti.

Keadaan ini boleh membawa kepada wujudnya satu masyarakat umat Islam yang meyakini sepenuhnya mereka bertaklid kepada mazhab Syafie, namun realitinya rujukan-rujukan berbentuk syarah dan hasyiah sahaja. Oleh yang demikian satu kemungkinan yang tidak dapat ditolak kesan daripada penggunaan kitab-kitab tersebut adalah tidak akan dapat memberi gambaran ataupun kehendak sebenar daripada kitab-kitab asal yang menjadi autoriti dalam sesuatu mazhab.

Abdul Kadir Muhammad (1989) menjelaskan bahawa penggunaan teks-teks tersebut bukan sahaja berlaku di Malaysia malah dibaca dan dikaji secara meluas di Kepulauan Asia Tenggara sekurang-kurangnya dari pertengahan abad ke 16 malah berkemungkinan lebih awal lagi. Teks-teks tersebut masih terdapat di rantau ini dalam bentuk syarah dan hasyiah serta ada di antaranya yang telah diterjemahkan ke dalam bahasa tempatan (Hooker, 1991).

Syafie mestilah digunakan sebagai asas panduan kepada pentafsiran hukum-hukum syara' dan penetapan sesuatu fatwa. Sehubungan dengan itu majoriti Majlis Agama negeri-negeri di Malaysia seperti Kedah, Kelantan, Perak, Pulau Pinang, Selangor, Melaka, Pahang, Terengganu, Negeri Sembilan dan Johor melalui enakmen-enakmen pentadbiran hukum Islam telah meletakkan mazhab Syafie sebagai asas kepada pentafsiran hukum syara' (Abdullah Ishak, 1995).

Menurutnya lagi, ini bukanlah bermakna pandangan-pandangan daripada mazhab lain tidak diterima tetapi sebarang bentuk pelaksanaan hukum syara' yang berteraskan mazhab seperti daripada mazhab Hanafi, Maliki dan Hanbali mestilah terlebih dahulu mendapat kebenaran dan persetujuan daripada Sultan sebagai kuasa tertinggi agama di sesebuah negeri.

Namun, situasi ini sedikit berbeza dengan negeri Perlis yang tidak memperuntukkan mana-mana mazhab sebagai teras panduan kepada pentafsiran hukum malah peruntukannya dengan jelas menetapkan bahawa pentadbiran hukum syara' di negeri itu berlandaskan kepada al-Quran dan al-Sunnah. Situasi yang berlaku di Perlis ini sebenarnya sesuatu yang unik kerana walaupun institusi-institusi pendidikan agama khususnya berhubung persoalan fikahnya masih menggunakan kitab-kitab mazhab Syafie, begitu juga majoriti umat Islam di negeri tersebut bermazhab Syafie, tetapi peruntukkan seumpama negeri-negeri lain tidak dimasukkan dalam undang-undang pentadbiran hukum syara' negeri tersebut (Abdul Halim, 1982).

Tanggapan yang mengatakan bahawa wujudnya penolakan mazhab dan taqlid di Perlis ada kebenarannya kerana beberapa orang yang berwibawa dalam agama telah terpengaruh dengan fahaman Hasan Bandung dari Indonesia yang menekankan ideologi tidak berpegang dengan mana-mana mazhab. Fenomena ini berlaku sekitar 1924-1925 yang telah berjaya mempengaruhi tokoh-tokoh agama yang dianggap berwibawa seperti Wan Ahmad bin Wan Daud, Haji Ahmad bin Haji Muhammad, Sheikh Ahmad bin Mohd. Hashim. Mereka ini pula berjaya mempengaruhi orang-orang yang berkedudukan di dalam negeri Perlis. Tidak terhenti setakat itu, malah mereka telah menjemput Syeikh Hasan Bandung dari Indonesia dan Syeikh Abu Bakar al-Ash'ari dari Pulau Pinang ke Perlis untuk memberi penerangan tentang konsep tidak bermazhab. Kesannya ialah pihak pemerintah memasukkan fahaman tersebut dalam undang-undang pentadbiran hukum syara' negeri tersebut (Abdul Halim, 1982 ; Mohammad Harun, 1975).

Peranan Pelajar-pelajar Lepasan Pengajian Pondok

Kesinambungan perkembangan mazhab ini seterusnya dilakukan oleh para

kritikan terhadap bahan-bahan yang menjadi sumber ilmu pengetahuan mereka.

Konsep “menadah kitab” semata-mata dan para pelajar harus menerima apa sahaja yang diajar oleh guru-guru. Syarahan yang diberikan oleh guru-guru akan dicatat oleh para pelajar dan segala isi kandungan kitab yang dijadikan rujukan mesti dipatuhi sekalipun ianya merupakan tafsiran guru-guru mereka daripada kitab-kitab tersebut. Selain itu para pelajar juga diberikan kitab-kitab tertentu untuk dihafal dan difahami, malah terdapat sesetengah para pelajar yang terlalu menghormati guru sehingga tidak berani mengajukan sebarang pendapat yang berkemungkinan bertentangan dengan idea-idea guru atau kitab-kitab rujukan yang mereka gunakan (Rahimin, 1995).

Menurut Rahimin lagi, budaya ini berlaku kerana untuk mengelakkan wujudnya pertentangan di antara pandangan guru dan kandungan kitab-kitab. Justeru itu, para pelajar yang lebih berani menyanggah pendapat guru atau berani mengemukakan idea-idea baru akan dilabelkan sebagai Kaum Muda yang cuba mengubah corak pemikiran yang telah sedia ada serta cukup berpengaruh di kalangan guru mereka.

Berteraskan sistem pengajian pondok yang berterusan begini telah memberi kesan kepada generasi seterusnya kerana golongan yang berpendidikan pondok lebih dihormati dan lebih dianggap “thiqah” jika dibandingkan dengan mahasiswa-mahasiswa berkelulusan pengajian Islam dari universiti tempatan. Masyarakat Melayu lebih mudah menerima golongan berpendidikan pondok yang dianggap lebih warak atau lebih dikenali sebagai lebai. Kesannya amalan bertaqlid di dalam masyarakat akan berterusan kerana kelas-kelas agama yang wujud di kampung-kampung kebanyakannya diterajui oleh para pelajar lepasan pondok. Sungguh pun begitu, jika dilihat dari satu aspek lain, institusi pondok ini sebenarnya menyemarakkan lagi budaya taqlid namun dari aspek lain institusi ini berjaya berperanan dalam mengembangkan kefahaman ahl-Sunnah wal Jamaah di dalam jiwa individu muslim (Syafie Abu Bakar, 1985).

Selain itu HAMKA (1982) dan Rahimin (1995) juga turut berpandangan ajaran Sifat Dua Puluh dengan mengatakan ia bukannya boleh menambahkan keyakinan umat Islam malah kaedah pembelajarannya menjadi satu momentum yang boleh menimbulkan keraguan dan kekeliruan umat Islam kerana sehingga ke hari ini tidak ramai orang Melayu yang mampu memahaminya.

Kesimpulannya jika dilihat kepada pandangan ini ada logiknya alasan

Kedatangan Inggeris memburukkan lagi situasi budaya taqlid yang telah sedia wujud. Ini kerana campurtangan mereka lebih banyak merugikan bangsa Melayu dan umat Islam khususnya. Sistem pengajian Islam yang bersifat tradisi seperti pendidikan pondok telah dikesampingkan. Keadaan ini boleh dilihat apabila keengganan Inggeris untuk memberi pengiktirafan kepada para pelajar lulusan pondok berkhidmat dalam kerajaan. Kesannya, masyarakat Melayu yang sebelum ini menghantar anak-anak mereka untuk belajar di pondok-pondok telah mengalihkan tumpuan mereka ke sekolah-sekolah Melayu yang lebih mirip kepada sistem sekular yang ditaja oleh pihak Inggeris. Fenomena ini sedikit sebanyak telah mengikis sikap menghantar anak-anak ke pondok-pondok bagi mempelajari ilmu agama sekalipun dalam bentuk pengajian yang tidak lari daripada kerangka taqlid (Rahimin, 1995 ; Yegar, 1979).

Sikap sebegini memberi kesan yang menyebabkan institusi tersebut merosot. Dasar fahaman sekular yang dipegang oleh Inggeris juga telah cuba diserapkan ke dalam pentadbiran undang-undang Islam kerana mereka juga telah menyempitkan ruang undang-undang Islam dalam soal-soal ibadat dan kekeluargaan sahaja. Natiujahnya, Islam yang wujud dalam kerangka taqlid masih berterusan di ajar-ajar di pondok-pondok dengan pendekatan ajaran Islam yang sederhana di mana ianya banyak memberikan penumpuan kepada persoalan ibadah dan kekeluargaan sahaja. Tidak terhenti setakat itu malah Inggeris juga telah menentukan kaedah pentadbiran hal ehwal Islam mengikut cara British sekalipun dalam perjanjian dengan raja-raja Melayu mereka tidak boleh campurtangan dalam urusan keagamaan (Abdul Halim el-Muhammady, 1990).

KESIMPULAN

Perbincangan ini telah menunjukkan realiti kewujudan amalan bertaqlid kepada perkara-perkara agama khususnya ibadah telah wujud di kalangan orang-orang Melayu Islam di Malaysia seiring dengan kedatangan Islam. Amalan ini seterusnya menjadi budaya dan terus berkembang kerana ianya selari dengan sosio-budaya masyarakat Melayu itu sendiri. Amalan bertaqlid khususnya berkaitan ibadah lebih tertumpu kepada aliran mazhab Syafie atau dalam kata lain bertaqlid kepada satu mazhab sahaja. Pengukuhan aliran mazhab Syafie berlaku melalui penggunaan kitab-kitab agama oleh para ulama' yang menyebarkan ajaran Islam berteraskan aliran pemikiran mazhab tersebut. Pengukuhan aliran mazhab ini turut dibantu dengan peranan Kaum Tua yang berusaha menerapkan aliran tersebut dalam sistem pendidikan agama secara formal dan tidak formal di negara ini.

Kaum Tua. Mereka juga memperjuangkan fahaman umat Islam hanya perlu mengikut al-Quran dan al-Sunnah sahaja tanpa terikat kepada mana-mana mazhab (Hassan Salleh, 1982 dalam Prakata, Abdul Halim el-Muhammady, 1982).

³ Wan Muhammad Shaghbir menyatakan bahawa Syeikh Daud al-Fatani banyak menghasilkan penulisan dalam berbagai ilmu Islam seperti akidah, muamalat, munakahat dan jinayat. Beliau juga pernah menghasilkan sebanyak lapan puluh empat buah kitab dalam bidang ilmu yang berbeza-beza. Sementara itu Abdullah al-Qari pula berkata, penulisan Daud al-Fatani telah menghasilkan sebanyak 22 buah kitab merangkumi ilmu-ilmu Tauhid, Perundangan, Tasawuf, Fada'il dan Sejarah Rasulullah s.a.w. (Wan Muhammad Shaghbir, 1977; Abdul Kadir Muhammad, 1989; Abdullah al-Qari, 1967).

⁴ Kitab ini dihasilkan dalam dua jilid. Jilid Pertama membahaskan perkara-perkara berkaitan aspek perundangan Islam seperti hukum-hukum bagi ibadat bersuci, sembahyang, zakat, puasa, haji, aqiqah, hukum pemburuan dan penyembelihan. Jilid Kedua pula membincangkan tentang hukum-hukum mua'malat seperti jual beli, riba, syarikat, undang-undang keluarga seperti perkahwinan, perceraian, 'iddah dan lain-lain. Di samping itu juga dibincangkan perkara-perkara berkaitan dengan hukum-hukum Jenayah, Jihad, Kehakiman, Kesaksian dan undang-undang antarabangsa. Syeikh Daud telah menyatakan pada mukaddimah kitab tersebut bahawa penulisannya itu telah mengambil rujukan daripada 2 kitab terkenal mazhab Syafie iaitu Kitab *al-Fatawa* karangan Syeikh al-Ramli (1513-1596 M) dan kitab *Kasf al-Lithan 'an as ilat al-Anam* hasil tulisan Husayn ibn Ahmad al-Mahalli (1388-1458M). Lihat Abdul Kadir, (1989). Pernyataan bahawa *Furu' al-Masa'il* dihasilkan dengan merujuk kepada dua kitab tersebut juga boleh didapati pada bahagian mukaddimah kitab tersebut yang berbunyi: " Pada bicara hukum *furu' Shar'iyah* lagi yang banyak segala faedahnya yang mardhiyyah aku pungut daripada dua kitab yang besar keduanya fatawa bagi *Shams al-Millah wa-al-Din* pegangan bagi segala fuqaha' dan *muhaqqiqin* Syeikh yang 'allamah Muhammad al-Ramli dan kitab *Kashf al-Lithan 'an as ilat al-Anam* bagi Syeikh yang 'allamah lagi muhaqqiq setengah daripada orang *muta'akkhirin* Syeikh Husayn anak Muhammad al-Mahalli " (Daud Abdullah al-Fatani, t.t. dan Abdul Kadir Muhammad, 1989).

⁵ Kemunculannya di Tanah Melayu bermula di awal abad ke-20 Masehi yang dipelopori oleh para pelajar Malaysia dan Indonesia yang pernah belajar di Mekah, Mesir dan India. Pada masa itu telah berlaku ideologi gerakan pembaharuan Islam. Di Hijjaz contohnya, gerakan tersebut telah diketuai oleh Muhammad Abdul Wahhab yang juga menjadi pengasas kepada kumpulan yang digelar gerakan Wahabiyah. Kumpulan ini mendokong ideologi Ibn. Taimiyah dan Ibn. Qayyim berteraskan mazhab Hanbali khususnya dalam persoalan hukum-hukum fiqh (Ahmad Amin, 1979). Manakala di Mesir pula

- Adnan Haji Awang (Prof. Madya) (1985), "Pemikiran Awal Za'ba Untuk Perubahan Keadaan Masyarakat Melayu", Warisan Dunia Melayu: Teras Peradaban Malaysia, Kuala Lumpur.
- Ahmad Amin (1979), *Zu'ama' al-Islah fi al-'Asr al-Hadith*, Kaherah.
- Al Ikhwan, Disember 1972, hal. ii dan iv.
- Al-Ikhwan Jun (1928), hal. ii dan x
- Adams, C.C. (1932), *Islam and Modernism*, New York.
- Corteseo, Armando (peny.) (1944), *The Suma Oriental of Tom Pires: An Account of the East from the Red Sea to Japan, written in Malacca and India in 1512-1515*. London : Hakluyt Society Works.
- Crawford, Sir John's (1820), *History of Indian Archipelago*, Edinburgh, Vol. 11.
- Daud Abdullah al-Fatani t.t., *Furu' al-Masa'il*, Singapura, Sulaiman al-Mari', Jil. 1.
- Fatimi, S.Q. (1963), *Islam Comes to Malaysia*, Singapore, Institut Penyelidikan Sosiologi Malaysia Berhad.
- Federspiel, Howard M. (1970), "Persatuan Islam: Islamic Reform In Twentieth Century Indonesia, Ithaca, New York, Universiti Cornell, Program Asia Tenggara.
- Haji Abdullah Ishak (1995), *Pendidikan Islam dan Pengaruhnya di Malaysia*, Kuala Lumpur, DBP.
- Haji Abdullah Ishak (Dr.) (1990), *Islam di Nusantara, Selangor, al-Rahmaniah*, cet. 1.
- Haji Hassan Haji Salleh (Prof. Madya) (1985), dalam *Prakata*, Abdul Halim al-Muhammady, *Pengaruh Mazhab Syafie dan Masalah Kaum Muda di Malaysia*, Kajang, Sincere Press.
- Hooker M.B. (1991), *Undang-undang Islam di Asia Tenggara*, (terj. Rohani Abdul Rahim, Raja Rohana Raja Mamat dan Anisah Che Ngah), Kuala Lumpur, DBP.
- Kramers, J.H., *Islamic Geography and Commerce*, dlm. Lewis (peny.) (1970), *The Islamic World and The West, 622- 1942 AD*. New York: John Wiley and Son Inc.
- Mackeen, A.M.M. (1969), *Contemporary Islam Legal Organisation in Malaya*, (Monograph Series No. 12), New Heaven, Yale University Press.
- Mahayuddin Haji Yahaya (1998), *Islam di Alam Melayu*, Kuala Lumpur, DBP.
- Mohammad bin Harun (1975), *Satu Kajian Konsep ahli Sunnah wal Jama'ah dan Pelaksanaannya dalam Majlis Ugama Islam Perlis*, Latihan Ilmiah Jabatan Shariah UKM.

- Nik Abdul Aziz Nik Hassan (1980), *Sepintas Lalu Tentang Tariq Syeikh Waliyullah al-Dahlawi Dan Pengalirannya Ke Tanah Melayu Dalam Pendidikan Di Malaysia Dahulu Dan Sekarang*, Kuala Lumpur.
- Rahimin Affandi Abdul Rahim (1994), *Reformasi Perundangan Islam di Malaysia: Antara Impian dan Realiti*, Jurnal Syariah, Jil.2, Bil.1.
- Rahimin Affandi Abdul Rahim 1995, *Budaya Taklid di dalam Masyarakat Melayu: Satu Tinjauan Ringkas*, Jurnal Syariah, Jil.3, Bil, 1, Fakulti Syariah, Akademi Islam Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Roff W.R. (1967), *The Origin of Malay Nationalism*, London.
- Roff, W.R. (1962), *Kaum Muda Kaum Tua : Innovation and Reaction Amongst The Malay*, dalam *Papers on Malayan History*, K.G. Tregonming (ed.) Singapore.
- Shamsul Amri Baharuddin (1983), *Perancangan Pembangunan Negara Selepas Merdeka 1957 – 1975 : Tinjauan Sejarah Perkembangan Sosio Ekonomi Malaysia*, dalam *Malaysia: Sejarah dan Proses Pembangunan, Persatuan Sejarah Malaysia*, Kuala Lumpur.
- Sidek Haji Fadhil (1977/78), *Al-Sheikh Muhammad Abduh ; Satu Tinjauan Kritis Terhadap Pemikirannya dan Rumusan Mengenai Pengaruhnya dalam Masyarakat Melayu* (Tesis M.A. Jabatan IBKKM UKM).
- Syafie Abu Bakar, (1985), *Institusi Pondok dan Kesan Pendidikan di Zaman Silam*, Islamika, iii, Kuala Lumpur.
- Tuwana, Sayyid Muhammad Musa (1972), *Al-Ijtihad wa Mada Hajatuna Ilaih*, Kahirah.
- Wahbah, Wahbah (1935), *Jazirah al-'Arab fi al-Qurn al-Ishrin*, Kaherah.
- Wan Muhammad Shaghbir Abdullah (1977), *Syeikh Daud bin Abdullah al-Pattani*, dalam *Majalah Dian*, bil. 100.
- Yegar, Moshe (1979), *Islam and Islamic Constitutions in British Malaya*, Juruselam.

AKTA/STATUT

- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Kedah) 1962, No.9, Seksyen 38 (1)
- Enakmen Pentadbiran Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu (Kelantan) 1966, No.2, Seksyen 14(1)
- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Perak) 1965, Bil. 11, Seksyen 42 (1)
- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Pulau Pinang) 1959, No.3, Seksyen 37 (1)

- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Selangor) 1989, No.2, Seksyen 42 (1)
- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Melaka) 1959, No. 1 Seksyen 37
- Enakmen Pentadbiran Ugama Islam dan Adat Resam Melayu Pahang 1982, No.8, Seksyen 39 (1)
- Enakmen Pentadbiran Hal Ehwal Agama Islam (Trengganu) 1986, Bil. 12, Seksyen 26 (1)
- Enakmen Pentadbiran Hukum Syarak (Negeri Sembilan) 1991, No.1, Seksyen 35 (1),(2),(3)
- Enakmen Pentadbiran Igama Islam (Johor) 1978, Bil.14, Seksyen 28 (1)
- Enakmen Pentadbiran Perundangan Islam (Perlis), 1964

Mahyuddin Abu Bakar
Jabatan Pentadbiran Muamalat
Fakulti Pengurusan Perniagaan
Universiti Utara Malaysia
06010 Sintok
Kedah Darul Aman
Emel : mahyuddin@uum.edu.my